

SERIA HISTORIAE DIOECESIS
QUINQUEECCLESIENSIS XVII.

**EGYHÁZI TÁRSADALOM
A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN
A 16. SZÁZADBAN**

Kiadja a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola
Pécsi Egyháztörténeti Intézet
7625 Pécs, Hunyadi J. u. 11.
www.pphf.hu

PHF
34

Jelen kötet a 2016. szeptember 15–16-án a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola által rendezett egyháztörténeti konferencia előadásainak szerkesztett változata.

A kötet megjelentetését az NKA támogatta.

Nemzeti Kulturális Alap

A kötetet szerkesztette:
VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR

ISBN 978-615-5579-15-8

ISSN 1787-5161

Műszaki szerkesztő: Vértesi Lázár
Felelős kiadó: Dr. Kovács Gusztáv

Pécs, 2017

TARTALOM

VARGA Szabolcs	Előszó	7
C. TÓTH Norbert	A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz?	11
ERDÉLYI Gabriella	Egyházi társadalom Magyarországon a reformáció korában. Az alsópapság helyzete Magyarországon a reformáció megjelenése idején	35
FEDELES Tamás	Magyar klerikusszentelések Rómában a hitújítás kezdetén (1516–1523)	51
NEMES Gábor	Folytonosság vagy újrakezdés? Magyarország és az apostoli Szentszék kapcsolatainak alakulása Mohács előtt és után	105
CSEPREGI Zoltán	A magyarországi reformáció első nemzedéke: családi háttér – tanulmányok – papszentelés	135
H. NÉMETH István	Felekezetváltás vagy együttélés. A szabad királyi városok katolikus egyházainak sorsa. Egy kutatási projekt első eredményei	157
KUZMA Dóra	A lutheri reformáció térhódításának néhány kérdése Besztercebánya példáján keresztül	175
MOLNÁR Dávid	A magyar egyházi közép- és felsőréteg itáliai egyetemjárása a 16. században	185
TÜSKÉS Anna	Magyarországi klerikusok a bécsi egyetemen a 16. században	211
SIPTÁR Dániel	Szerzetesség a 16. századi Magyarországon	233
F. ROMHÁNYI Beatrix	A középkori Magyar Királyság kolostorhálózatának sorsa az újkor hajnalán. A bencések és a ciszterciek példája	253
FAZEKAS István	Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 16. században	271

KENYERES István	Konfliktus vagy konszenzus? A katolikus egyházi vagy sorsa a 16. századi Magyar Királyságban	293
MIKÓ Árpád	Főpapi kincstárak a 16. század második felében Magyarországon	319
KISS FARKAS Gábor	Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: négy pályafutás és tanulságai	331
GÁBOR Csilla	Katolikus–protestáns hitviták anyanyelven a 16. század derekán: témák, érvek, nyelvi kísérletek	373
KASZA Péter	Főpap történetírók a 16. században	393
TÓTH Gergely	A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban	409

H. NÉMETH ISTVÁN

FELEKEZETVÁLTÁS VAGY EGYÜTTÉLÉS. A SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK EGYHÁZAINAK SORSA

EGY KUTATÁSI PROJEKT ELSŐ EREDMÉNYEI

A jelenlegi kutatás alapját a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára által a Reformációs Emlékbizottság támogatásával 2016-ban megkezdett feltáró munka képezi. A feltárás célja a reformáció elterjedésének, illetve a felekezetváltás kezdeti időszakának kutatása, az összes szabad királyi városi levéltárban található forrás összegyűjtése és a kutatás rendelkezésére bocsátása. A projekt életre hívásának több szakmai oka volt. A Lutherhez kötött, 1517-ben bekövetkezett kezdet 500. évfordulója mellett a szabad királyi városok konfesszionalizációban betöltött kiemelkedő szerepe elsődleges iniciatívát jelentett. Mindemellett az Országos Levéltárnak az a hagyományosan kitűzött szerepe is döntő jelentőségű volt, amelyet (jogszabályban is lefektetett feladatoként) az ún. Hungarica-kutatásokban játszik.¹ Sopron és Kőszeg kivételével a többi, egykor szabad királyi városi rangot elnyert település a mai Szlovákiában, Ausztriában és Horvátországban található. A mai Magyarország területén fekvő városok közül a hódoltság területére eső több település iratanyaga teljesen elpusztult. A kutatás során a fellelhető források feltárása mellett azok digitalizálására is sor kerül. Ez a digitális korpusz nem egyéni célokat szolgál, hanem a témával és a korszakkal foglalkozó kutatók rendelkezésére fog állni.

A felkutató források tehát olyan gyűjtést jelentenek a korai reformáció kutatása szempontjából, ami eddig még nem, illetve csak részben valósult meg. Ezen iratok közül ugyanis többet már publikáltak. A Bunyitay Vince-féle vállalkozás, az *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*

¹ 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről. A projektről lásd: http://reformacio.mnl.gov.hu/projektek/mnl_ol_a_magyarorszagi_reformacio_forrasai_a_volt_szabad_kiralyi_varosokban (2017. május 11.)

című ötkötetes munka,² Payr Sándor *Egyháztörténelmi Emlékek* című munkája vagy a különösen fontos *Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár* összesen tizenöt kötetének lapjain több városi forrás napvilágot látott már.³ A mintegy száz évvel ezelőtt megjelent felekezettörténelmi kötetek közül is kiemelkedőek a városi evangélikus és református közösségekkel foglalkozó munkák.⁴

Nem véletlen tehát, hogy a megjelent irodalom alapján a Magyarország történetének bibliográfiáját összeállító Kosáry Domokos – igaz nem egyháztörténészként – is úgy vélekedett, hogy „... a hitújítás magyarországi elterjedésének reális alapjai [...] a városokban, a polgári fejlődésben találhatók meg”.⁵ Kosáry megfigyelését megerősíti a nemzetközi szakirodalom is. A német reformáció városi jellegére, sőt annak primátusára hívta fel a figyelmet Bernd Moeller 1962-ben illetve Arthur G. Dickens 1974-ben megjelent könyvében. A nemzetközi szakirodalom így a reformációt már az 1960-as évektől kezdve tipikusan városi jelenségnek tekintette. A „No cities, no Reformation” jelszavakon túl Dickens kijelentése („*the Reformation was an urban event*”) uralta és uralja még mindig a reformációról szóló történelmi diskurzust.⁶

² *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta ecclesiastica tempora innovata in Hungaria religionis illustrantia.* Szerk. BUNYITAY Vincze – KARÁCSONYI János – RAPAICS Raymund. (1521–1552. I–V.) Budapest, 1902–1912.

³ *Magyar protestáns egyháztörténelmi adattár.* 1–15. kötet. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Budapest, 1902–1934.

⁴ Lásd ezekről összefoglalóan: KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába.* 1. köt. Budapest, 1951. 248–268, de különösen 253–257.

⁵ Uo. 219.

⁶ MOELLER, Bernd: *Villes d'Empire et Reformation.* Geneva, 1966.; MOELLER, Bernd: *Imperial Cities and the Reformation. Three Essays.* Philadelphia, 1972.; DICKENS, Arthur G.: *The German Nation and Martin Luther.* New York, 1974.; OZMENT, Steven: *The Reformation in the Cities. The Appeal of Protestantism to Sixteenth Century Germany and Switzerland.* New Haven, 1975. 6–9.; BRADY, Thomas: *'The Social History of the Reformation'. Between 'Romantic Idealism' and 'Sociologism'. A Reply.* In: *The Urban Classes, the Nobility and the Reformation. Studies in the Social History of the Reformation in England and Germany.* Eds. MOMMSEN, Wolfgang J. – ALTER, Peter – SCRIBNER, Robert W. Stuttgart, 1979. 42–43.; BRADY, Thomas A. Jr.: *Ruling Class, Regime and Reformation at Strasbourg: 1520–1555.* Leiden, 1997.; STALNACKER, John C.: *Residenzstadt and Reformation. Religion, Politics and Social Policy in Hesse, 1509–1546.* Archiv für Reformationsgeschichte 64. (1973). 113–146.; DICKENS, Arthur G. – TONKIN, John M. – POWELL, Kenneth: *The Reformation in Historical Thought.* Cambridge, 1985. 298–300.; RUBBLACK, Hans Christoph: *Is there a 'New History' of the urban Reformation?* In: *Politics and Society in Reformation Europe.* Eds. SCOTT, Tom – KOURI, Erkki. Basingstoke, 1987. 125–131.; SCRIBNER, Robert W.: *The German Reformation.* Houndmills, 1986.; SCHILLING, Heinz: *Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe.* Gütersloh, 1981. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Bd. 48.); SCHILLING, Heinz: *The Reformation in the Hanseatic Cities.* *Sixteenth Century Journal* 14. (1983) 443–456.;

Jóllehet az újabb szakirodalom ezt az állítást sok tekintetben árnyalta, és a fejedelmek, valamint általában a nemesség szerepét is kiemelten vizsgálta,⁷ a reformáció elterjesztésében a városi polgárság jelentős és különleges szerepet játszott, hiszen a felekezeti váltás sok tekintetben közösségi döntésen alapult, nem pedig egy felsőbb rendi hatalom által elrendelt folyamat volt.⁸ A magyarországi városok gazdasági és politikai gyengesége miatt elsődlegesen a nagybirtokos családok térítő szerepét emelték ki a magyar szakirodalomban.⁹ Ennek ellenére vitathatatlan, hogy a magyarországi szabad királyi városok főként német nyelvű polgársága jelentős szerepet játszott a hazai reformációban. Luther téziseinek első hazai hirdetői is elsősorban a magyarországi német polgárcsaládok közül kerültek ki. Mária királyné maga is a lőcsei Johannes Henckelt és a budai Boldogasszony templom áldozó papi szolgálatát királynéira felváltó Konrad Cordatust tartotta maga mellett papként, aki Luther híveként sürgette a katolikus egyház reformját.¹⁰ A városok szerepe a reformáció terjedésében vitathatatlan, de felekezeti váltásuk teljes

CLOSE, Christopher W.: *The Negotiated Reformation: Imperial Cities and the Politics of Urban Reform, 1525–1550*. Cambridge, 2009. Legújabbban: SCHLÖGL, Rudolf: *The Town and the Reformation as an urban event*. In: *A companion to the Reformation in Central Europe*. Eds. LOUTHAN, Howard – MURDOCK, Graeme. Leiden, 2015. 281–315.

⁷ PRESS, Volker: *Adel, Reich und Reformation*. In: *Stadtbürgertum und Adel in der Reformation*. Hrsg. MOMMSEN, Wolfgang Justus. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London 5.) Stuttgart, 1979. 330–383.; UŐ: *Der Kaiser, das Reich und die Reformation*. In: *Martin Luther und die Reformation in Deutschland*. Vorträge zur Ausstellung im Germanischen Nationalmuseum Nürnberg 1983. Hrsg. LÖCHER, Kurt. Frankfurt am Main, 1985. 61–94.

⁸ Lásd erre leginkább: BLICKLE, Peter: *Gemeindereformation: die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*. München, 1987. 76–109.; BLICKLE, Peter: *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform*. 1–2. köt. München, 2000.

⁹ A Habsburg Monarchia országaira összefoglalóan lásd: WINKELBAUER, Thomas: *1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. (Österreichische Geschichte) 2. köt. Wien, 2003. 14–111., de különösen 106–111. Magyarországon a hagyományos reformációs irodalom is a nemesség szerepét hangsúlyozza: ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Budapest, 1921. Vö. még: PÉTER Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest, 1995.; CSEPREGI, Zoltán: *Thurzovci a počiatky reformácie*. In: *Thurzovci a ich historický význam*. Szerk. LENGYELOVÁ, Tünde. Bratislava, 2012. 77–90.

¹⁰ CSEPREGI Zoltán: *Udvari papok Mária királyné környezetében*. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye*. Szerk. RÉTHELYI Orsolya – F. ROMHÁNYI Beatrix – SPEKNER Enikő – VÉGH András. Budapest, 2005. 44–55.; CSEPREGI, Zoltán: „... ich will kain fleis nit sparen”. *Königin Maria von Ungarn und das Haus Brandenburg*. In: *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*. Hrsg. FUCHS, Martina – RÉTHELYI, Orsolya. Münster, 2007. 59–72.; CSEPREGI Zoltán. *Udvari lelkész az esztergomi börtönben?* *Limes* 14. (2001) 65–72.; CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve*. (Humanizmus és reformáció 34.) Budapest, 2013. 56–126. Henckel kikérésére lásd: Archiv Mesta Košice (A továbbiakban: AMK), Collectio Schwartzbachiana (A továbbiakban: Schw.) No. 1239, 1371, 1430.

feltárására még nem került sor. Csepregi Zoltán alapvető kötetében nagy-szerűen bontotta fel az első újhíttű prédikátorok kapcsolatrendszerét és mutatta be teológiai elemzése által egyedülálló módon a hittérítők eszmei hát-terét és forrásait. A kötet jelenti az első komoly kiindulópontot arra, hogy további vizsgálatok segítségével immáron a befogadó közösség felől közelít-sünk a téma felé.¹¹ Erre tett kísérletet Erdélyi Gabriella, aki a katolikus egy-ház bomlásának jegyeit mutatta be a hívők irányából.¹²

A német tartományok városainak áttéréséről több feldolgozás áll ren-delkezésre. Megállapításaik, módszertani elemzéseik a volt magyarországi szabad királyi városokban végbement hasonló folyamatok kutatása számára is mérvadóak.¹³ A német történetírás – a hagyományos szerepkörű, főként intézmény- és mentalitástörténeti vizsgálatokon túl – az utóbbi három évti-zedben főként a reformációs folyamatok kiindulópontjai alapján különböz-tet meg felekezetváltási jellegzetességeket. A társadalom alsóbb egységei fe-lől közelítő Peter Blickle a városi reformációt *communis opinio*-ként, vagyis egyfajta polgári kezdeményezésként vagy községi reformációként (a község jelentését itt a polgárok közösségére értve) értelmezte.¹⁴ Ez az értelmezés nem veszi figyelembe a társadalmi rétegek közötti különbségeket, hanem a társadalom felől érkező igényként jeleníti meg a vallásváltás folyamatát és kezdeményezését. Ezzel összefüggésben az ún. Ratsreformation, azaz a ta-nács által diktált felekezetváltás szerint a város vezetése a polgárság és fő-ként a céhes polgárság felől érkező igényeket kiszolgálva döntött a váltás mellett. Ebben az esetben a városi elit (az új tanítások iránt nyitott polgárok tagjaiként is) befogadó készsége volt a válasz az új tanításokra. A „népi” és a „tanácsi” reformáció (Volksreformation, Ratsreformation) így közösségi döntésként jeleníti meg a vallásváltást, amely során a városi lakosság felől érkező kívánalmak utat találtak a városi eliten belül is.¹⁵

¹¹ CSEPREGI: *A reformáció nyelve... i. m.*

¹² ERDÉLYI Gabriella: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Budapest, 2011.

¹³ Összefoglalóan lásd: MOLNÁR Antal: *Mezőváros és katolicizmus*. Budapest, 2005. 9–13.; KÁRMÁN Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. Budapest, 2011. 37–41., illetve UÓ: *A konfesszionális hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára*. In: *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete*. Szerk. LUKÁCS Anikó. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Budapest, 2013. 27–40.

¹⁴ BLICKLE, Peter: *Gemeindereformation... i. m.* Összefoglalóan: BLICKLE, Peter: *Die Reformation im Reich*. (Kohlhammer–Urban–Taschenbücher 747) Stuttgart, 2015. 87–112.

¹⁵ SCHILLING, Heinz: *Die politische Elite nordwestdeutscher Städte in den religiösen Auseinander-setzungen des 16. Jahrhunderts*. In: *Stadtbürgertum und Adel in der Reformation: Studien zur*

A projekt során eddig már több szabad királyi város levéltárát vizsgáltuk át. Eperjes, Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmecebánya, Kassa, Bártfa, Modor, Bazin, Szentgyörgy, valamint Pozsony és Nagyszombat iratanyagát néztük át elsődlegesen a korai reformáció nyomait kutatva. Ezekben a levéltárakban a 16. század közepéig teljes körű forrásfeltárássra törekedtünk, így nem csupán a levelezést és a városokba érkezett utasításokat, rendeleteket tekintettük át, hanem az éppen rendelkezésre álló városi jegyzőkönyveket és számadásokat is. A jelenlegi benyomásunk az, hogy a most feltárt források jelentős része ugyan megjelent a 19–20. század fordulóján publikált forráskiadványokban, de sok esetben válogatva vagy hiányosan. Ez főként a városi jegyzőkönyvek, számadások esetében jelenthető ki biztosabban, mivel a mintegy száz évvel ezelőtti – egyebekben igen alaposnak talált forrásgyűjtés – leginkább a levelezésre és a felsőbb hatóságok rendeleteire koncentrált. A városi jegyzőkönyvek és számadások azonban sokszor kiegészítettek vagy pontosabbá tettek például a levelezésben felbukkanó egy-egy eseményt.

A projekt kapcsán számos nehézséggel szembesültünk és fogunk is még találkozni. Az elsődleges problémát az jelentette, hogy a magyarországi városi reformáció során nem találkoztunk, és feltehetően nem is fogunk találkozni olyan városi tanácsi határozattal, amely deklaráltan kijelenti, hogy adott város ezt követően csak és kizárólag újhitű íghirdetőt fog keresni. A feltárt források azt sugallják, hogy a kezdeti időszakra jellemző bizonytalanság abban állt, hogy a felekezetváltás nagyon lassan, óvatos léptekkel, az egyéni meggyőződés lassú változására alapozva történhetett meg. Ez számomra, aki nem egyháztörténeti irányból vizsgáltam eddig a városokat, nagyon izgalmas, új szellemi kihívásokat jelentett. Az első, eperjesi utat megelőzően természetesen tanulmányoztuk a szakirodalmat, a régebbi, leíró jellegű felekezettörténeti munkákat éppen úgy, mint az új, módszertanilag sokkal ki-

Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland. The urban classes, the nobility and the reformation. Hrsg. MOMMSEN, Wolfgang J. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London, Bd. 5.) Stuttgart, 1979. 235–329.; MÖRKE, Olaf: *Rat und Bürger in der Reformation: soziale Gruppen und kirchlichen Wandel in den welfischen Hansestädten Lüneburg, Braunschweig und Göttingen*. (Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschung der Universität Göttingen, Bd. 19.) Hildesheim, 1983.; BRADY, T. A.: *Ruling Class... i. m.*

finomultabb írásokat: gondolok itt elsősorban Csepregi Zoltán, Guitman Barnabás és Erdélyi Gabriella írásaira.¹⁶ A városi tanács és az újhítű lelkészek közötti levelezés nagyjából egyértelműen sugallja a felekezeti váltás időpontjait, korszakolását. Mindezek ellenére olyan kutatási területeken, mint az egyéni felekezeti váltás kérdése, még mindig nagyon nehéz biztos fogódzókat találni, rengeteg a bizonytalanság, a sötétben tapogatódzás. E téren a források hiánya miatt még nehezebben lehet előrehaladni, de a 16. század első felének végrendeletei, illetve a rendelkezésre álló igazságszolgáltatási iratok és főként az erre alkalmas városi jegyzőkönyvek további segítséget nyújthatnak.¹⁷

Tanulmányom további részében ezeket az emóciókat, a kutatások alkalmával megismert jellegzetességeket szeretném megosztani azzal a korlátozó kijelentéssel, miszerint magam várostörténész és nem egyháztörténész vagyok, így feltett kérdéseim inkább várostörténeti, mint teológiatörténeti irányultságúak lesznek. Ezen túl a kutatás még egyáltalán nem teljes körű, hiszen több, nagyon fontos protestáns szellemi központ levéltári iratanyagát még nem sikerült kutatnunk. Miután a tanulmány részbeni célja a jelenlegi feltáró munka eredményeinek bemutatása, a publikált forrásoknál nem jelzem a korábbi megjelenés helyét.

A száz évvel ezelőtti évforduló kapcsán megjelent gyülekezettörténeti munkák, valamint a 20. század elején megélénkült egyháztörténeti művek közül több foglalkozik városi, volt szabad királyi városi gyülekezettörténettel. Miután a városi levéltárakban található a leggazdagabb egyháztörténeti jellegű forrásanyag, ezen nem is csodálkozhatunk. E kötetek közül kiemelkedőnek tekinthető Breznyik János Selmezbányáról, Schrödl József Pozsonyról, de még inkább Payr Sándor Sopronról írt munkája.¹⁸ E kötetekben a szer-

¹⁶ CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve... i. m.*; ERDÉLYI: *i. m.*; GUITMAN Barnabás: *A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere*. Doktori disszertáció, Piliscsaba, 2009.; Uő: *Reformáció és felekezetszerveződés Bártfán*. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix – KENDEFFY Gábor. Budapest, 2009. 252–262.

¹⁷ A végrendeletekkel kapcsolatos kutatásokra lásd: TÓZSA-RIGÓ Attila: *Kegyesség és hitújítás. A reformáció megjelenésének első nyomai az 1529–1557 közötti pozsonyi végrendeletekben*. (Publicationes universitatis Miskolciensis sectio philosophica 11.) 2006. 113–159.; Uő: *Vallásos testvérületek és a városi elit kapcsolata a kora újkori német polgárságú városokban*. In: Hatalom, legitimitáció, ideológia. Történeti tanulmányok. Szerk. GEDŐ Éva – HORVÁTH Emőke. Budapest, 2007. 120–129.

¹⁸ BREZNYIK János: *A selmezbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. 2 köt. Selmezbánya, 1883–1889.; SCHRÖDL József: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*. 2 köt. Pozsony, 1906.;

zők nagy munkával és igyekezettel próbálták feltárni a kezdeti időszak forrásait, így e városok gyülekezeteinek keletkezéstörténete kezdetlegesen, de jól megismerhető. A művek és íróik azonban természetesen nem nélkülözik sem a felekezeti elfogultságot, sem pedig a korszak történeti szemléletének tévutakra vivő jelenségeit. Az újabb szakirodalom a városi felekezetváltás esetében főként az alapvető dokumentumok teológiai és keletkezéstörténeti feltárásában, a felekezetváltásban megfigyelhető finom jelenségek bemutatásában, de legfőképpen a kulcsszemélyiségek tevékenységének összetett, nem csupán életrajzi elemeit kiemelő elemzésében nyújt a kutatás számára kiemelkedően új utat. Ez utóbbi irány monumentális teljesítménye Csepregi Zoltán munkája, az „Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)” összeállítása és elektronikus megjelenése.¹⁹ A most bemutatott kérdések a feltárt források mellett ezekre a művekre támaszkodnak.

A magyarországi szabad királyi városok felekezetváltásának kulskérdése e települések rendi különállása, önállósága. E városok esetében a szabad plébánosválasztás és a jus patronus jogának kérdése az egyházi önrendelkezés alapját jelenti. Ezek a jogok a Magyar Királyság szabad királyi városaiban a városi tanácsoknak lényegében önálló felekezetválasztásra adtak lehetőséget.²⁰ A királyi hatalom egészen a 17. század utolsó harmadáig csak nagyon kevés és ritka alkalmakkor próbált meg helyi szinten is érvényt szerezni akaratának. A magyarországi szabad királyi városokban ugyanis nem volt bevett gyakorlat (például az osztrák tartományokkal ellentétben), hogy a tisztújításokon megjelenjen az uralkodó által kiküldött Eidkommissar, hogy így testessítse meg az uralkodó személyét és hatalmát, illetve viszonylagosan állandó jelenlétével érvényt szerezzen a központi akaratnak. A városi reformációban

PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története. A reformáció kezdetétől az 1681. évi soproni országgyűlésig*. Sopron, 1917.

¹⁹ CSEPREGI: *A reformáció nyelve... i. m.*; UŐ: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Prosopográfiai rész. I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*. Budapest, 2014–2016. Permanens URL: <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-2286> (2017. június 8.)

²⁰ KUBINYI András: *Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon*. *Aetas* 6. (1991/2) 26–46. Vö.: MIHALIK Béla Vilmos: *Egy kisszebeni plébános tündöklése és bukása. Egyház, állam és a helyi közösség konfliktusai a 17. század végi Felső-Magyarországon*. *Korall* 57. (2014) 49–69, itt 59.

az önrendelkezés mellett valóban jelentős szerepe volt a német tartományokkal fenntartott szoros gazdasági és kulturális kapcsolatoknak, valamint a hagyományosan városi közegben létező kolduló rendeknek is.²¹

Az eddig feltárt források alátámasztják a szakirodalom megállapítását, miszerint a városok nagy része e háttérnek is köszönhetően a 16. század első harmadára majdnem mindenhol újhitű papot keresett, és ha szerencséje, megfelelő kapcsolatrendszere, valamint elég pénze volt, talált is. Azonban a város teljes felekezetsváltásához még általában egy-két évtizedre szükség volt. A megfelelő lelkes keresése minden általam feltárt városban jellemző volt. A legkiterjedtebb levelezést ezzel kapcsolatban Bártfa folytatta. A város mindent megtett azért, hogy Besztercebánya vagy Körmöcbánya segítségével újhitű plébánoshoz jusson. Ebben nagy szerepe volt az alsó-magyarországi bányavárosok hagyományos kereskedelmi kapcsolatainak alapuló erős sziléziai kapcsolathálónak is.²² A magyarországi városok szinte mindegyikét a teljes felekezetsváltás jellemezte, az eddig vizsgált területen a felső-magyarországi városok és az alsó-magyarországi bányavárosok esetében egyértelműen erről beszélhetünk. A többi szabad királyi város közül Pozsony és Sopron esetében azonban más utat jártak be a városban lakó polgárok. Itt több tényező is abba az irányba hatott, hogy a római katolikus egyház szerepe és helyzete (hatalmi szinten mindenképpen!) fennmaradjon. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy mindkét város igen közel esett Bécshez, így az uralkodói akarat sokkal jobban érvényesült, mint a Habsburg Monarchia (amiben

²¹ Az osztrák gyakorlatra lásd: BRUNNER, Otto: *Städtische Selbstregierung und neuzeitlicher Verwaltungsstaat in Österreich*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht 6. (1955) 221–249.; SCHEUTZ, Martin: *Kammergut und/oder eigener Stand? Landesfürstliche Städte/Märkte und der „Zugriff“ der Gegenreformation*. In: Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Hrsg. LEEB, Rudolf – PILS, Susanne Claudine – WINKELBAUER, Thomas. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 47.) Wien, 2006. 309–337. A magyarországi gyakorlatról: H. NÉMETH István: *Várospolitikai új utakon. Az abszolutista jellegű várospolitikai jellemzői a Magyar Királyságban a 17–18. század fordulóján*. Urbs 7. (2012) 283–308.; Uő: *Pre-Modern State Urban Policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary. The Elections to the Town Council*. In: Urban Elections and Decision Making in Early Modern Europe, 1500–1800. Eds. SCHLÖGL, Rudolf – SAWILLA, Jan Marco. Cambridge, 2009. 276–299. A ferencesekről: SZÜCS Jenő: *A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció háttérében*. Irodalomtörténeti Közlemények 78. (1974) 409–435. Ennek kritikája: SZABÓ András: *A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében*. In: F. ROMHÁNYI – KENDEFFY: *Szentírás... i. m.* 224–231.; ERDÉLYI: *i. m.* 25–56.; CSEPREGI: *A reformáció nyelve... i. m.* 208–209.

²² A kapcsolathálóról Csepregi Zoltán írt kiváló problémafelvető életrajzokat. CSEPREGI: *A reformáció nyelve... i. m.*

természetesen a Magyar Királyság politikai szereplőként szintén részt vett) központjától távolabb eső városokban. Ez még akkor is igaz, ha az alsó-magyarországi bányavárosok esetében teljes felekezetváltásról beszélünk, pedig ott a nemes- és színesfémbányászat miatt erősebb állami igazgatás érvényesült! Az állami, uralkodói akarat mellett ugyanis Pozsony esetében a köz-igazgatásban is jelentős szerepet vállalt az esztergomi érsek, míg Sopronban a mindenkori győri püspök végzett egyházpolitikai tekintetben mindvégig jelentős tevékenységet.²³

A felekezetváltás első jele a városokban az, ha újhítű pap érkezik, vagy a városi tanács kiterjedt levelezést folytat a kérdésben, esetleg a tanács tagjai személyesen utaznak el a kiszemelt lelkészhez (itt van szerepe a számadáskönyvek bejegyzéseinek).²⁴ Ha azonban a kutató nem magasan képzett egyháztörténész, néha nagyon nehéz kiválasztani, hogy valóban újhítű-e a meghívott plébános! Ebben segítenek azok a jelek, megnevezések és levélformulák, amelyekre épp Csepregi Zoltán hívta fel a figyelmet könyvében. A „*Gratiam et pacem...*” vagy a „*Gnad und Fried in Christo Jesu*” levélkezetek majd minden esetben biztosnak tekinthető jelei annak, hogy a lutheri hitvalláshoz tartozó egyházi személy fordul a tanácshoz. Ám ez a formula sem az evangélikus lelkészek kizárólagos szóhasználatát mutatja, mivel olyannyira általánossá válhatott az evangélikus világban, hogy az alsó-magyarországi városokban még a városi jegyzők is átvették azt az egymás közötti levelezés során. A régebbi szakirodalom ugyanilyen biztos jelnek tekintette a „*praedicator*” vagy a „*minister Dei*” kifejezéseket is, ami a nagy többséget tekintve igaz, de mi magunk is találkoztunk olyan forrással, ahol kiderült, hogy az így megnevezett személy mégis katolikus.²⁵

A források megismerése közben szinte magától merült fel a kérdés: Mi motiválhatta a tanácsot azon döntésében, hogy a Luther és Melancthon által hirdetett tanokhoz tartsa magát, és ilyen hitű igehirdetőt válasszon? Erre a

²³ Sopronról lásd: PAYR: *i. m.* 71–81, 118–153. Pozsony: SCHRÖDL: *i. m.* 65–100.

²⁴ Lásd erre a bártfaiak hosszas lelkészkeresését: Štátny archív Prešov, pracovisko Bardejov, Magistrat Mesta Bardejova (A továbbiakban: MMB) Knihy, Učtovna kniha, No. 1732. fol. 5., No. 1733. fol. 4.

²⁵ Štátny archív Banská Bystrica, pracovisko Banská Štiavnica, Magistrat Mesta Banská Štiavnica (A továbbiakban: MMBŠt), Spisy, 1530. 07. 03. Körmöcbánya város levele Selmečbánya város tanácsához a városok gyűlésének összehívásáról. Uo. 1530. 07. 25. Körmöcbánya levele Selmečbányához Christoph Schreiber küldöttségéről.

kérdésre nehéz választ találni, egyértelmű okot szinte sosem sikerül kideríteni a forrásokból. A régi irodalom elméleti, sokszor mesterkéltnek vélhető érvei mellett természetesen felmerül a katolikus egyházzal szemben alkalmazott kritika, ami a reformáció lényege. Azonban az sem mellékes, hogy a városi tanácsok jelentős saját vagyontárgyhoz juthattak. Az oltárjavadalmak, az iskoláknak tett hagyatékok, a városi egyházak fenntartására rendelt ingatlanok ugyanis az egyházi szekularizációt követően a város, a városi tanács hatáskörébe és birtokába kerültek. Az átmeneti időszakot jelzi a végrendeletekben megfigyelhető tendencia is. Eperjes 1530-ban már biztosan újhítű lelkészt tartott Antonius Philadelphus személyében, ami a végrendeletekben is visszatükröződik: Paul Schmidt eperjesi polgár felesége, Sophia és Michael Kreutz felesége, Elisabeth meg sem említi az oltárjavadalmakat, hanem inkább a férj céhére hagytak vagyontárgyakat.²⁶ Ennek ellenére Cristannus Bebert eperjesi polgár 1534-ben a plébánosnak és az orgonistának, valamint a Szent Szűznek szentelt ispotály részére hagyatékot.²⁷ A szintén eperjesi Johann Cromer özvegye végrendeletében papjára, Máté oltárjavadalmasra hagyott egy jelentősebb összeget 1539-ben, amit azonban a város már csupán az egyház javára számolt el.²⁸ 1543-ban Andreas Melczer kassai polgár felesége már szinte teljesen a lutheri hitelveket visszatükröző végrendeletet alkotott: az ótestamentum prófétáira hivatkozik, szentekre nem, még a templom védőszentjére sem. A végrendeletben egyetlen egyházi személy szerepel, Szitás Márton gönci plébános, de ő is csak a végrendelet tanújaként a többi, polgári illetőségű személlyel együtt.²⁹

A pénzügyi okok már a kezdeti időszakban felmerültek. Elsőként a dézsma kifizetésénél figyelhetjük meg a városok pénzügyi érdekeit, ugyanis a városok tanácsai nagyon hamar felvetették a tizedfizetés kérdését. A felsőmagyarországi városok esetében már 1528-ban (!) Bártfa, Eperjes, Kiszseben és Kassa is sűrű levelezést folytatott arról, vajon kell-e a dézsma fizetését vállalniuk saját birtokaik után avagy sem.³⁰ A levelezésből kiténik, hogy (talan az egyház politikai és hitéleti pozícióinak meggyengülése miatt?) a felsőmagyarországi városok erősen bizonytalanok voltak abban a kérdésben,

²⁶ Štátny archív Prešov, Magistrat Mesta Prešova (A továbbiakban: MMPr), Spisy, No. 1939., 1940. Lásd erre még uo. No. 1990., 3019. Vö.: AMK Schw. No. 1513.

²⁷ MMPr Spisy, No. 2213.

²⁸ MMPr Spisy, No. 3043.

²⁹ AMK Schw. No. 1638.

³⁰ I. Ferdinánd parancslevele: AMK Schw. No. 1148.

hogy fizessenek-e tizedet az egri püspöknek. Paksi Barnabás és Mathias Seutzlich nyugtái azonban egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a városok korán nyugvópontra jutottak ebben a kérdésben.³¹ A bártfaiak a következő években is tartották magukat az egri püspökkel kötött korábbi egyezséghez és kifizették a tizedbérletet, igaz, csak azután, hogy az egri püspökség birtokigazgatója azt minden évben visszatérően megsürgette.³² Ellenben a kisszebeniek még mindig szükségesnek tartották megtudni, hogy a bártfaiak fizetnek-e.³³ Az eperjesi tanács 1533-ban (ami megegyezik azzal az időszakkal, amikor a város feltehetően teljes mértékben a lutheri-melanchtoni reformok mellé állt) kifejezetten azzal kívánta elutasítani az egri püspökség követelését, hogy az egri püspöknek kell azt kifizetni.³⁴ A kezdeti bizonytalanságot ezt követően végül felváltotta a katolikus egyházzal való együttélés kompromisszuma. A városok általában kibérelték saját birtokaik tizedét, és ezt a tizedbérletet folyamatosan (még a 17. században is!) befizették az egyházmegye számára.³⁵

A kezdeti időszak átmeneti jellegét mutatja az is, hogy több városban a katolikus egyház képviselői, a városban maradt katolikus plébános és az újhítű lelkészek eleinte egymás mellett éltek.³⁶ A városok továbbra is igyekeztek jó kapcsolatokat ápolni a katolikus egyházzal akár a már említett tized fizetése ügyében, akár abban, hogy ezekben a politikailag instabil évtizedekben megőrizték az egyházi kegytárgyakat és vissza is szolgáltatták azokat.³⁷ Találunk ugyan adatot arra, hogy az 1530-as években a katolikus egyház képviselőit időnként már atrocitások érték. Erre mutat Szapolyai János és Kristóf bártfai plébános levélváltása is, ahol a bártfai pap a lutheri tanok el-

³¹ Szilágy Péter az egri püspökség birtokkormányzójának levele a bártfaiak által bérelt tized kifizetése ügyében: MMB Spisy, No. 6058. Ugyanerről az eperjesieknek: MMPPr Spisy, No. 2116. Az eperjesiek levele ugyanebben az ügyben: Uo. No. 6070. Paksi Barnabás nyugtája a kifizetett tizedbérletről: Uo. No. 6074, 6498. Kassára lásd: AMK Schw. No. 1176.

³² Szilágyi Péter sürgető levelei: MMB Spisy, No. 6101, 6146, 6230, 7366., ill. AMK Schw. No. 1390. 1531-ben maga az egri püspök írt ebben az ügyben levelet: Uo. 6705, 6749. A kifizetések: Uo. No. 6259, 6267, 6733, 6753.

³³ MMB Spisy, No. 6752.

³⁴ MMB Spisy, No. 7269.

³⁵ Eperjes városa még 1533-ban kifizette a városi tizedek bérleti összegét: MMPPr Spisy, No. 2117.

³⁶ Lásd erre Eperjes esetét: MMPPr Spisy, No. 1918. Kassa: AMK H I. 1113/81. Bártfa: MMB Spisy No. 9198. Besztercebánya: MMBB Protocollum Bd. 1. pag. 168–169. 1533. július 15.

³⁷ AMK Schw. No. 1179. Kassa az egri ágostonos rendház ingóságait védte meg 1527-ben. No. 1599. Andreas Melczer pedig Bálint egri prépost ingóságait őrizte meg 1535-ben.

leni fellépésében és az őt folyamatosan zaklató polgárokkal szembeni védekezésében kérte fel támogatójaként. Szapolyai válaszlevelében biztosította őt arról, hogy amint lesz rá lehetősége, Kristófot vissza fogja helyeztetni plébánosi tisztébe.³⁸ Ennek ellenére a század közepéig nem találkozunk olyan egyértelmű erőszakos fellépéssel, ami végül a katolikus egyházak teljes megszűnéséhez vezetett volna a városok nagy részében. A városi lakosság egyéni hitéletének, hitvallásának megváltozása is nehezen viselte volna a hirtelen váltásokat. E két tényezőt segítette az is, hogy a magyarországi városok többsége a melanchtoni, megengedőbb iránnyal értett egyet, vagyis például a templomok belső berendezését épségben hagyták (ennek köszönhetjük a gyönyörű lőcsei, kassai és bártfai oltárok fennmaradását).³⁹ Az átmenet nehézségeit tanúsítja Esaias Lang bártfai lelkész esete is, aki már igen korán, az 1530-as években a családjával jelent meg a plébánián lelkészként. A lelkészek nőülésének kérdése azonban erős kételyeket támasztott a polgároknál, így Langnak (az uralkodói parancslevél hatására is!) távoznia kellett a városból.⁴⁰

Esaias Lang esete már jelzi, hogy éppen az 1530-as évek voltak azok, amikor az uralkodói egyházi nyomás kezdeti sikereinek lehetünk tanúi. Várday Pál esztergomi érsek év elején kelt szigorú parancsleveleire találhatunk szinte minden városi levéltárban, amelyekben az evangélikus lelkészeket ördögi eretnekséggel vádolva tiltotta ki az országból.⁴¹ Várday az egyházmegyéjéhez tartozó szabad királyi városokat a következő évben is a „lutheri eretnokség” kiűzésére szólította fel, és egyben zsinat összehívását rendelte el.⁴² Ehhez csatlakozott Szalaházy Tamás egri püspök is, aki 1531-ben a felső-magyarországi városokat kérte konzultációra, ahol elsődlegesen a

³⁸ AMK H I. 1113/81.

³⁹ Lásd erre: ZOVÁNYI: *i. m.* Újabbán: CSEPREGI Zoltán: *Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt?* Egyháztörténeti Szemle 12. (2011) 154–169., illetve a Honterus által a templomokban lévő művészi alkotásokról a magyarországi elképzelésekhez hasonló nézeteiről: SZEGEDI, Edit: *Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550–1680)*. In: *Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa: Vorträge und Studien*. Hrsg. DEVENTER, Jörg. (Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas 2006/2.) Leipzig, 2006. 126–296, itt 136–139.

⁴⁰ MMB Spisy No. 8690, 8740.

⁴¹ Štátny archív Banská Bystrica, pracovisko Kremnica, Magistrat Mesta Kremnica (A továbbiakban: MMKr) Spisy Fons 19. No. 32., MMBŠt, Spisy, Religionaria 1531. 03. 18., Spisy, Körmöcbánya levele Selmechányához a Várday Pál által kibocsájtott parancslevél ügyében összehívandó városszövetségi gyűlésről. 1530. 04. 22.

⁴² MMKr Spisy Fons 19. No. 34, 35.

Várday által az egyházak felülvizsgálatára kiküldött biztosokról volt szó.⁴³ A felső-magyarországi városszövetség ebben az ügyben is igyekezett közös álláspontot kialakítani, és a püspök által összehívott tanácskozást megelőzően gyűlést tartottak.⁴⁴ A katolikus egyházfők részéről a nyomás nem enyhült, és a következő években is részben az esztergomi érsek, részben pedig az uralkodó adott ki hasonló szellemű parancsleveleket.⁴⁵ 1533-ban és 1534-ben Várday elrendelte az összes, egyházmegyéje alá tartozó egyházi személy felülvizsgálatát, és a városokba küldte a vizsgálobiztosokat is.⁴⁶ Dévai Mátyás kassai lelkész bécsi bebörtönzése jelzi a városi lelkészekkel szembeni fellépés tendenciáit.⁴⁷ Hamarosan a katolikus hiten maradt földesuraknak az evangélikus lelkészekkel szembeni fellépéséről kaphatunk információkat. 1532-ben a sóvári lelkész, az iskolamester és a kántor menekült el Soós Ferenc (akit az eperjesiek „thirannus”-nak neveztek) kegyetlenkedései miatt.⁴⁸ Ebben a helyzetben egyre gyakrabban találkozunk azzal a helyzettel, hogy a városok mind reménytelenebbül kerestek új lelkészt a helyi plébánia ellátására, mivel a magyarországi lelkészek inkább Szilézia felé menekültek a számukra egyre fenyegetőbbé vált Magyar Királyság területéről.⁴⁹

A feltárt források között így egyre több olyan levelet találunk, amelyben a városi tanács tagjai megfelelő hitvallású lelkészt keresnek. A levelezés tanúsága szerint nagyon sok esetben hiába.⁵⁰ A felső-magyarországi városok, illetve a Bécshez igen közeli, de az esztergomi érsek közelségétől sem visszariadó Nagyszombat város tanácsa részben az alsó-magyarországi városokban látta a magyarországi lelkészellátás helyi forrását. Ugyancsak nagy szerepe volt a wittenbergi és briegi (ma Brzeg, Lengyelország) lelkészképzésnek is, ahonnan néha Melancthon saját ajánlásával érkeztek képzett lelkészek az országba. A városok egykori prédikátorai is részt vettek a lelkészek szerzésében, és működtették az ekkor kialakuló evangélikus kapcsolathálózatot.⁵¹ 1531-ben

⁴³ MMB Spisy, No. 6754.

⁴⁴ MMB Spisy, No. 6762, 6771. Georg Werner támogatásáról: Uo. 6824.

⁴⁵ MMKr Spisy Fons 19. No. 36, 39.

⁴⁶ MMKr Spisy Fons 19. No. 37, 38, 40.

⁴⁷ MMB Spisy No. 7459.

⁴⁸ MMB Spisy, No. 6937.

⁴⁹ Erasmus Cremitzer a magyarországi veszélyes helyzet miatt hagyta el Bártfát. MMB Spisy, No. 7227.

⁵⁰ Például Máté krosznói lelkész 1530-ban utasította el a bártfaiak meghívását. MMB Spisy, No. 6401.

⁵¹ Lásd erre: CSEPREGI: *A reformáció nyelve... i. m.*

például a Bártfáról elégedetlenül távozó Wolfgang Schustel támogatásával a bártfaiak közvetlenül Wittenbergből, Melanchtontól kértek lelkészt a Görlizbe távozott Schustel helyett.⁵² A közeli Kiszzebenből is érkezett ajánlat Mathias Slesita Viridemontanus részéről, aki azonban fenntartotta, hogy a fizetését majdnem a duplájára (25 forintról 40 forintra) emeljék.⁵³ A bártfai tanács láthatólag nem fogadta el az ajánlatot, mert 1533-ban Georg Werner (ekkor még eperjesi jegyző és tanácsos) krakkói küldetése során is a bártfaiaknak keresett lelkészt. Két alkalmas személyt is talált a korábban Krakkóban, éppen akkor Besztercebányán szolgáló Stephan mester, valamint a Krakkóban lévő, egyetemet járt, poznaíni származású Caspar mester személyében.⁵⁴ Werner nem csupán küldetesei révén kiépített kapcsolatháló-jában bízhatott, hanem sziléziai származása révén korábbi ismeretségeit is felhasználhatta a városok érdekében.⁵⁵ Ugyanígy Werner ajánlására írt még ebben az évben Andreas Kremniziensis a bártfai tanácsnak, aki szintúgy nem tudta elfogadni a lelkészi állást, ahogy a magyarországi reformációhoz számtalan szállal kötődő Johannes Tropper, a brandenburgiak szolgálatában álló jägerndorfi lelkész sem.⁵⁶ Ekkor Wolfgang Schustel helyét – rövid időre – a Körmöcbányáról ajánlkozó Esaias Lang töltötte be a bártfai plébánián, de neki – részben a fentebb bemutatott okok miatt – hamarosan el kellett hagynia a várost, s haláláig a rüsterni plébánián szolgált.⁵⁷ A bányavárosok sem voltak minden esetben bővében a lelkészeknek, hiszen 1530 novemberében éppen Felső-Magyarországról, Eperjesről kérték el Antonius Philadelphust, aki csak

⁵² MMB Spisy, No. 6083, 6700, 6735, 6761.

⁵³ MMB Spisy, No. 6770.

⁵⁴ MMB Spisy, No. 7261.

⁵⁵ A reformációval kapcsolatos tevékenységére lásd: CSEPREGI: *A reformáció nyelve... i. m.* 166–171. Sziléziai származását maga is hangsúlyozta a kassaiaknak írt levelében: AMK H I. 1113/55. 1527. január 16.

⁵⁶ MMB Spisy, No. 7347. Tropper levelét lásd: Uo. No. 7418. Pályafutását feldolgozta: CSEPREGI: *A reformáció nyelve... i. m.* 178–183.

⁵⁷ MMB Spisy, No. 7454. Langról lásd ELEM I.1.936.

a következő évig volt a sárosi városban lelkész, majd 1534-től van biztos információnk beszercebányai szerepléséről.⁵⁸ Itt 1538. május 6-ig töltötte be szolgálátát, majd távozott az alsó-magyarországi bányavárosból.⁵⁹ Helyére Eperjes város tanácsa elkeseredetten igyekezett utódot találni, ám még Stephanus Spettinger rózsashegyi lelkész részéről is elutasító válasz érkezett.⁶⁰

A német nyelvterületről érkezett lelkészek közé sorolhatjuk azokat a táborigi lelkészeket is, akik a német tartományokban Szapolyai János ellen toborzott, de a bécsi udvar által fizetett ezredekkel együtt érkeztek a magyarországi hadszíntérre.⁶¹ Vannak információink arra is, hogy szerzetesek vagy katolikus papok áttérése (aposztázia) kapcsán történt meg a felekezeti váltás. Az eddig kutatott városok esetében azonban mindenképpen kiemelkedőnek látszik a sziléziai lelkészek szerepe. Ugyanígy a városi iskolák iskolamestereinek megválasztása is ebbe a folyamatba illeszkedik, amelyben az ekkor Kassán tartózkodó és hamarosan a felső-magyarországi Habsburg kormányzat kulcsemberevé váló Georg Werner (a lelkészek kereséséhez hasonlóan) is a bártfaiak és az eperjesiek segítségére sietett.⁶²

A következő évtizedek során ez a tendencia megfordult, és egyértelműen a városi felekezeti váltás lezárásával találkozunk a forrásokban. A katolikus papság és a szerzetesek száma egyre csökkent a vizsgált városokban, még a katolikus egyház pozícióit megtartó Sopronban és Pozsonyban is. Erre mutatnak azok az egyházi rendtartások (Kirchenordnung), amelyeket a század közepén adtak ki evangélikus szellemben. Az alsó-magyarországi bányavárosok esetében a közösen meghatározandó rendtartásról már 1536-ban tárgyaltak a városok követei, de ekkor még nem készült el, mivel még 1538-ban is napirenden volt.⁶³ Az 1548. évi országgyűlés határozatait követő időszakban a különböző, főként városi környezetben született hitvallások szintúgy a helyi evangélikus egyházak kialakulását, elsődlegesen a kálvini hittételektől való elhatárolódását segítették elő.⁶⁴ A városi beneficiumok, az egyházi

⁵⁸ MMPr Spisy, No. 1881.

⁵⁹ Štátny archív Banská Bystrica, pracovisko Banská Bystrica, Magistrat Mesta Banská Bystrica (A továbbiakban: MMBB) Protokollen, Bd. 4c. pag. 71.

⁶⁰ MMPr Spisy, No. 2873.

⁶¹ MMPr Spisy, No. 2774. Johannes Ferber táborigi káplán.

⁶² MMB Spisy, No. 6397.; MMPr Spisy, No. 2528.

⁶³ MMKr Spisy Fons 19. No. 42.; MMBB Protokollen Bd. 4c. pag. 139–140. 1538. szeptember 5., pag. 151–152. 1538. október 8.

⁶⁴ Lásd erre újabban: CSEPREGI: *A reformáció nyelve... i. m.* 239–359.

vagyon kérdése is mind jobban előtérbe került. Valójában a teljes egyházi vagyon városi tulajdonba vételét tekinthetjük annak a biztos pontnak, amikortól egyértelműen megtörtént a felekezeti váltás. Erre utalnak nem csupán a fent említett egyházi rendtartások, hanem az ekkortájt felvett egyházi leltárak is, amelyekkel a városok lényegében átvették az addig egyházi tulajdonban lévő ingó és ingatlan vagyont. Erre Körmöcbánya esetében 1546-ban került sor.⁶⁵ Ez mindenképpen összefüggött a német tartományokban bevezetett rendelkezésekkel, főként a városi szerzetesrendek városi tulajdonba vételével. Maga Luther már 1520-ban főként a helyi lelkészek és az ispotály ellátására kívánta felhasználni a szerzetesrendek vagyont. Augsburgban már 1530-ban megkezdődött e vagyontárgyak elvétele, amit azután az 1555. évi egyházi birtokreformok követtek. Ennek elsődleges újdonsága az volt, hogy evangélikus részről egyértelműen elítélték a beneficiumok rendszerét.⁶⁶

Amíg Kassán 1532-ben még volt oltárjavadalmas (jóllehet az ő felekezeti identitása is kétséges, hiszen a „*gratiam et pacem in Cristo Jesu*” kezdettel írta levelét Bártfa városának),⁶⁷ addig az 1550-et követő években ezek a vagyontárgyak a városi tanács tulajdonába mentek át. Jelenleg Kassán ismerjük részletesebben a katolikus egyház megszűnésének pontos forgatókönyvét. Itt a felekezeti váltásban két tényező játszott szerepet, egy aktuálpolitikai ok és egy tűzvész segítette elő a városi tanács fellépését. A felső-magyarországi városok már 1537-ben úgy tudták, hogy a Szent Erzsébet dóm és mindkét kolduló rend összecsomagolta a monstanciákat, hogy azokat elszállítsa.⁶⁸ Ez a helyi szerzetesség meggyengülésének és a bizonytalan belpolitikai helyzetnek lehetett a biztos jele. Az események azonban 1550-et követően gyorsultak fel. Miután I. Ferdinánd és Szapolyai János özvegye, Izabella megállapodása szerint az 1536-ban Szapolyai kézre került Kassa 1550-ben visszakerült I. Ferdinánd uralma alá, a Szapolyaiék által elűldözött német polgárság visszatért, valamint a város a Pestről és Szegedről Kassára költöző polgárokkal gazdaságilag és felekezeti tekintetben is megerősödött, a vallásválasztás kérdése is végérvényesen eldőlt. A helyi polgárság még 1553 előtt egyszerűen kiűzte a városból Kolozsvári János domonkos rendi

⁶⁵ MMKr Spisy Fons 19. No. 46.

⁶⁶ KRATSCH, Dietrich: *Justiz, Religion, Politik: das Reichskammergericht und die Klosterprozesse im ausgehenden sechzehnten Jahrhundert.* (Jus Ecclesiasticum 39.) Tübingen, 1990. 19–26.

⁶⁷ MMB Spisy, No. 6914.

⁶⁸ MMPr Spisy, No. 2779.

szerzetest. A városi tanácsot képviselő, Szapolyai idején Kassára került Lippay János erőteljes fellépését követően pedig 1553-ban sor került a domonkos rendház birtokainak elvételére, amit Georg Werner felső-magyarországi kamaragazgató is megerősített azzal, hogy a város részére átvette a rend összes ingó és ingatlan vagyonát és átadta a kassai tanácsnak. A másik tényező az 1556. évi tűzvész volt, amelyben oly sok házhoz hasonlóan a kassai ferencesek épületei is megsérültek. A szerzetesek ezt követően távoztak a városból, ahogy az utolsó, a kassai tanács által katolikusként tekintett plébános, Mohy Ferenc is, aki a közeli Szikszóra menekült.⁶⁹ Mohy esetében szinte biztos, hogy ő a későbbi borsodi szenior és szikszói református lelkész, aki 1545 szeptemberében részt vett az erdődi zsinaton, majd a szakirodalom szerint is 1556 táján érkezett Szikszóra.⁷⁰ Mindezeket figyelembe véve még attól a gondolattól sem zárkozzhatunk el, hogy személyében a lutheri-melanchtoni hittételeket elfogadó kassai német tanács a kálvini irányzat lehetséges helyi irányítóját, a magyar polgárság lelki vezetőjét távolította el az egyébként még mindig a belső, a régi német és az új magyar polgárság között dülő politikai csatározástól hangos városból.⁷¹

A város ekkor vette leltárba a Szent Erzsébet dóm felszerelését, ami egyben annak városi tulajdonba vételét is jelentette.⁷² Kassa ekkor alakult végleges katonai igazgatási központtá. A domonkos rendház épületeit így a tanácsnak nem sikerült megszereznie az evangélikus szellemű iskola céljaira, hanem katonai raktár lett belőle, a rendházhoz tartozó malom pedig a helyi katonaság ellátását szolgálta.⁷³ A város hitélete a vagyontárgyak átvételét követően egyértelműen evangélikussá vált, az egyház jövedelmeit a városi

⁶⁹ AMK Schw. No. 1855. Kassa város kérelme az uralkodóhoz.

⁷⁰ KEMÉNY Lajos: *Abauj-Torna vármegye történelmi monográfiája*. Kassa, 1915. 60.; BALOGH Judit: *A reformáció Miskolcon. A reformáció megjelenésének körülményei és okai*. *Historia Ecclesiastica* 1. (2010) 172–224, 179, 181. ZOVÁNYI: *i. m.* 181.; DIENES Dénes: *A történelmi tiszáninnyi református egyházkerület a 16. században*. *Historia Ecclesiastica* 2. (2011) 3–68, 106–161, 49, 114, 154–155.

⁷¹ GRANASZTÓI György: *A vezetés szociológiája a középkorvégi Kassán*. In: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk. HORN Ildikó. Budapest, 1993. 124–146.; H. NÉMETH István: *A vezetés dinamikája. A kassai városvezető elit általános jellemzői (16–17. század)*. In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Szerk. H. NÉMETH István – SZÍVÓS Erika – TÓTH Árpád. Budapest, 2011. 311–322.

⁷² AMK Schr. No. 19225.

⁷³ Lásd erre még: WICK Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa, 1941. 68–69.

tanács kezelte, és abból finanszírozta annak működését. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az az 1557-ben felvett leltár, amelyben a szerzetesrendek szántóföldjeit és szőlőit vették számba.⁷⁴ Ugyanebben az évben Kassa város tanácsa egyértelműen kijelentette az uralkodónak elküldött kérelmében, hogy a plébánia vagyonát a lelkészek fenntartására fordítja. A kérelem már nem is arra irányult, hogy az uralkodó jóváhagyását megszerezzék ehhez, sőt: a városi tanács a Szikszóra távozott és ott a városi plébánia szőlőjét használó egykori plébános ellen kérte I. Ferdinánd támogatását abban, hogy a szőlő visszakerüljön a város tulajdonába!⁷⁵ Jóllehet Oláh Miklós esztergomi érsek felszólította a kassai lelkészeket, hogy járuljanak elé és elismerve az ő fennhatóságát bizonyítsák jogaikat az általuk használt beneficiumok felől, Kassán (ahogy a többi városban sem) már nem lehetett megakadályozni a lutheri-melanchtoni irányzat egyértelmű elsőbbségét.⁷⁶

Tanulmányunkban mindössze arra vállalkozhattunk, hogy a bemutatott események és tendenciák mentén a városi reformáció rövid összegzését, egy kutatási projekt első eredményeit mutassuk be. Az összegyűjtött források feldolgozásának első benyomásait igyekeztünk felvázolni. Várostörténezszerűként igyekeztünk szerint a legfontosabb csomópontokra irányítottuk a figyelmet, mint a lelkészválasztás, a vallásváltás gazdasági tényezőinek kiemelése, az egyén elfordulása a régi egyháztól és hitelvektől, a városi reformáció általunk megfigyelt időszakainak durva meghatározása. E tényezők, amelyekre a korábbi egyháztörténet-írás is felhívta a figyelmet, a reformáció hazai kialakulásának fontos csomópontjai, de mellettük arra próbáltunk meg rámutatni, hogy éppen e korai időszakban milyen nehéz meghatározni a reformációt elterjesztő mozgatórugókat! Forrásainkban nagyon nehezen lehet megfogni az új hittételeket, a katolikus egyházat kritizáló közösségeket, még inkább az egyént! Ez még akkor is igaz, ha az egykori szabad királyi városok levéltárai sokkal bővebben tudósítják a történészeket az egykori városi polgárság közösségi és egyéni döntéseiről.

⁷⁴ AMK Schw. No. 1847.

⁷⁵ AMK Schw. No. 1855.

⁷⁶ AMK Schw. No. 1890.